

Linguistic Portrait of Ukrainians in the 16-18th Century: 2 Cord Centrism and Its Verbalization

Hanna Dydyk-Meush

Professor of Pilology

Ukrainian Catholic University

Doctor of Philology, Department of Ukrainian Language,

I. Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies

Email: hanna.dydykmeush@gmail.com

Abstract

Based on the material of Ukrainian written sources, different in genres and styles, an attempt was made to create a linguistic portrait of Ukrainians of the 16th – 18th centuries. This article is the second of a planned series of publications. The linguistic portrait of the speakers of the Ukrian language of the 16th – 18th centuries was created using phrases with the pivotal component *серце*. The described phrases had a high frequency of use and different grammatical characteristics, but most importantly, they were verbal illustrators of cordocentrism, which is the main characteristic of the mentality of Ukrainians.

The lexeme *серце* has a rich compatibility with adjectives regarding the conceptual concepts of Christianity they denote. The Christian was constantly faced with the dilemma of choice – good or evil, virtue or sin. So his aspirations are expressed by verbal designations opposite in content. That is why the analyzed adjectives-attributives near the substantive *серце* form two nests of synonyms: 1) synonyms of the first nest live in the lexical-semantic field of lexemes *kindness, godliness, righteousness, honesty, purity, sincerity, sacrifice*, etc.; 2) synonyms of another nest live in the lexical-semantic field of lexemes *godlessness, evil, superficiality, sin, hypocrisy, accessibility*, etc.

Keywords: monuments of the Ukrainian language, linguistic portrait, cordocentrism, philosophy “of the heart”, free phrases, related phrases.

МОВНИЙ ОБРАЗ УКРАЇНЦЯ XVI–XVIII століть. 2 КОРДОЦЕНТРИЗМ І ЙОГО ВЕРБАЛІЗАЦІЯ

Ганна Дидик-Меуш

Анотація

На матеріалі українських писемних пам'яток, різних за жанрами і стилями, зроблено спробу створити мовний портрет українця XVI–XVIII ст. Пропонована стаття – друга із запланованого циклу статей. У ній мовний портрет носіїв української мови XVI–XVIII ст. відтворено за допомогою словосполучень зі стрижневим компонентом *серце*. Ці словосполучення в українській мові XVI–XVIII ст. мали високу частоту використання і різні граматичні характеристики, та головне – були вербальними ілюстраторами кордоцентризму, що є визначальною характеристикою ментальності українців.

Лексема *серце* має багату сполучуваність з ад'єктивами відповідно до позначуваних ними концептуальних понять християнства. Оскільки християнин постійно перебував перед дилемою вибору – добро чи зло, чеснота чи гріх, – то і його прагнення мали протилежні за змістом вербальні відповідники. Через те аналізовані ад'єктиви-атрибутиви при субстантивах *сердце* формують два гнізда синонімів: 1) синоніми першого об'єднані в лексико-семантичному полі лексем *доброта, побожність, праведність, честність, чистота, щирість, жертовність* та ін.; 2) синоніми другого гнізда об'єднані в лексико-семантичному полі лексем *безбожність, зло, гріх, лицемірство, подступність* та ін.

Ключові слова: українські писемні пам'ятки, мовний портрет, кордоцентризм, філософія “серця”, вільні словосполучення, зв'язані словосполучення.

Кожна мова має таке поєднання слів, яке визначає її когнітивно-культурологічний простір. В українському історичному мовознавстві наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. з'явилися лексико-семантичні дослідження Л. Гумецької, В. Німчука, Є. Єдлінської, Л. Гнатюк, Г. Межжеріної, Т. Крехно та ін. з елементами лінгвокультурології та лінгвокогнітивістики. Із широким залученням лінгвокультурології можна вивчати атрибутивну панораму українського тексту ХVІ–ХVІІІ ст. на підставі комбінаторно-культурологічного і комбінаторно-когнітивного опису ад'єктивно-субстантивних словосполучень (Дидик-Меуш 2008_a). Пропоноване дослідження ґрунтується на виразах зі стрижневим словом *серце*; цей субстантивний компонент-концепт слугує відображенням загального культурного спадку українців і їхньої релігійно-богословської традиції. Аналіз ад'єктивів-атрибутивів підтверджує стійкість традиційних ознак та появу нових.

Антропоцентричність – невід'ємна й універсальна ознака будь-якої мови, а соматизми як обов'язковий елемент лексику відображають особливості ментальності носіїв мови і водночас слугують засобом вираження притаманних їм рис, оцінки їхнього характеру, розуму та емоційно-психічного стану. Українські писемні тексти ХVІ–ХVІІІ ст. відтворюють різноаспектне функціонування такої ментальної лексики, або лексики із ментальною семантикою (Wierzbicka 1990, Гнатюк 2010), яка відображає і дає змогу відтворити “давню (середньовічну, праслов'янську і більш ранню) наївну антропологію” (Толстая 2008, с. 385).

З антропоцентричністю тісно пов'язані кордоцентризм і християнська “філософія серця”: як писав український філософ П. Юркевич, серце – 1) найглибша основа людського ества, “центр всього тілесного і духовного життя людини”, джерело її сил, дій, рухів, бажань, почувань і думок, включно з моральними настановами, релігійною вірою та всіма різноманітними формами релігійного світосприйняття і богопізнання; 2) “центр душевного і духовного життя людини” (тут започатковується і народжується рішучість на ті чи інші вчинки, тут виникають наміри і бажання); 3) “місце усіх пізнавальних дій душі”; 4) “центр морального життя людини”, вихідний пункт усього доброго й злого в словах, думках

і вчинках людини (Історія української філософії, 2004, Стеценко 2010). Опрацьовані тексти пам'яток української мови XVI–XVIII ст. яскраво підтверджують кордоцентризм ментальності українців.

Лексеми *сердце*, *душа* та *умысль* привернули увагу автора цього дослідження не як окремі семантичні одиниці, а насамперед як частини парадигматико-синтагматичних об'єднань *сердце – душа* і *сердце – душа – умысль*, які є однією з характерних вербальних ознак українських релігійно-богословських текстів XVI–XVIII ст.:

- *до віри наше восточное православное без всякого // вонтпеня всім **сердце(м)**, **душею** и **умысло(м)** ся приложіте* (1596 Виш.Кн. 55–56)¹;
- *одинь, побожного **сердца** и **умыслу** <...>, зъ значного княжатъ *Крецькихъ* роду, <...> мовиль* (Острог, 1598 Ист.фл.син. 468);
- *Снь Божій въпродъ ніжели стую Євхаристію своимъ подалъ Оученикомъ, гды былъ въ Вечернику, который Церковъ фігуроваль, ноги ихъ оумыль и отерь: абысьмы и мы чистымъ **оумысломъ**, **ср(д)цемъ**, **душею** старалися такъ великихъ и вышшеумныхъ оучастниками статися даровъ* (Львів, 1646 Жел.Сл. 4 зв.) та ін.

Щодо пари *душа* і *сердце*, то, на перший погляд, його частини поняттєво тотожні, навіть функціують в однотипних ідіомах: *зо всеи души / зо всего сердца, всею душею / всімъ сердцемъ (изъ усімъ серцюмъ), одною душою / однимъ сердцемъ, душа болитъ / сердце болитъ, взяти въ душу / взяти въ сердце, вложити душу / вложити сердце, душа крається / сердце ся крається, не мати души / не мати сердца, припасти до души / припасти до сердца* (Картотека).

Пам'ятки засвідчують і семантичну опозицію лексем *душа* і *сердце*, як-от: *Хлібъ, онъ же **сердце** укріпляеть, бо опріснокъ не можетъ послити сердца, понеже **души** въ немъ нистъ* (1582 Пис. пр. лют. 1145); *Вино веселитъ **ср(д)це** члкоу, а писмо божіє **душу*** (Устрики, I пол. XVII ст. УЄ № 29515, 313). Лексеми *душа* і *сердце* називають поняття,

¹ Усі скорочення джерел див. у: Гринчишин Д.Г., Чікало М.І. (1994). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* Список використаних джерел. Львів.

відмінні за: 1) функцією (душа – це, так би мовити, орган внутрішнього життя людини взагалі, а серце – орган почуттів як таких); 2) зв'язком із конкретним органом людського тіла (на відміну від душі серце асоціюється з реальним органом кровообігу); 3) місцем у системі всієї людини (душа протиставлена тілові, а серце – голові, розумові).

Якщо душа – внутрішнє життя людини, то серце – людські почуття та прагнення: оскільки почуття виникають самі собою, то й серце пов'язане з найбільш природною, стихійною частиною внутрішнього світу людини. На відміну від лексеми *душа* слово *сердце*, як свідчать пам'ятки української мови, okazіонально поєднувалося зі словом *тіло* (*изъ науковъ кривовъ и у сердци, и у тілі* – XVI ст. НЄ 102), натомість часто поєднувалося зі словами *умъ, розумъ, мысль, помысль, умысль, память: ро(з)ши(р)мы боро(з)ды сердцеъ свои(х) то є(ст) помысли и напоимо и(х) словы єв(г)ль(с)кыми* (к. XVI ст. УЄ № 31, 214 зв.); *одинъ, побожного сердца и умыслу, философского і богословського розуму полный, <...> мовиль* (Острог, 1598 Ист.фл.син. 468); [*Епифаний*] *тому духу со всі(м) произволением сердца и мысли покорился* (1600–1601 Виш.Кр.отв. 161); *Для того тогда, Скарго, твой костел латынский <...> святыни не иміет, <...> ибо духу святому гнезда смиренного ся в твоєм сердци и помисли <...> не иміет* (1608–1609 Виш.Зач. 221); *кождому зъ нихъ въ ср(д)це и розумъ въложилъ бы, жебы постерегли блуду* (Київ, 1625 Коп.Ом. 162); *заховане страшноє въ памятехъ и ср(д)цахъ носіте* (Київ, 1625 Коп.Каз.41); *та(к) же ты(ж) если боуде(т) оумъ ч(с)ты и ср(д)це оу стяжливости сві(т)скы(х) річо(х) <...> tedy тіло твое буде(т) сві(т)ло* (1645 УЄ № 32, 78 зв.); *Иїс Хс <...> который ср(д)ца и мысли наши выпытуєть <...> овую намъ припові(ст) прекладає(т)* (Київ, 1637 УЄ Кал. 2) та ін.

Слово *сердце* належить до розряду соматичної лексики, проте в релігійних текстах формує опозицію з іншими соматизмами: *поведає(т) єв(г)листа и(ж) ліпше є(ст) міти чистое ср(д)це нижли оумытыи руці непоскве(р)нены* (1556–1561 ПЄ 68 зв.); *Гды ся смути(т) черєво, оупокоряєтьсѧ ср(д)це: гды зась роскошуетъ черєво, буяють мысли* (Київ, 1637 УЄ Кал. 455); *розвеселимо се(р)це моє и ро(з)радова(л)ся языкъ мо(и)* (XVI ст. КА 9); *и(з) яки(м) набожєньство(м) ср(д)ца твого*

молитву мови(ш) оусты, а в ср(д)ци твоє(м) хитро(ст) и фальшь на ближнего твоего (XVI ст. УЄ № 62, 57 зв.).

Найяскравіше смислові розходження лексем *душа, серце* і *умысль* демонструють мікроконтексти – словосполучення, між членами яких, на думку В. Левицького, існують, окрім синтаксичних, також семантичні реляції – об'єкт і його властивості (Левицький 1975). Ад'єктив як супровідний компонент аналізованих словосполучень, хоч і має статус залежного слова при субстантиві, відіграє, однак, провідну стилістично-смислову роль: звужує значення субстантива, виділяючи якусь властивість предмета чи явища і таким чином утворюючи новий образ у межах номінативного словосполучення. Необхідно зважати також на індивідуальність автора, яка виявляється у використанні оказіональних сполук і лексичних новотворів як компонентів словосполучень. Прагнучи передати ще не спостережуване, український автор текстів XVI–XVIII ст. удався до поєднання логічно не поєднаних лексем, а це створювало образ: що більше відмінного між сполучуваними словами, то яскравіші образи, засновані на метафоричних (чи також метонімічних) зв'язках.

Виявлені в пам'ятках української мови XVI–XVIII ст. словосполучення зі стрижневими лексемами *серце, душа, умысль* є вільними, на перший погляд, поєднаннями слів. Проте детальний аналіз усіх ексцерпованих виразів засвідчує, що лексеми *серце, душа, умысль* мають свої, характерні тільки для них атрибутиви-кваліфікатори загальної етичної оцінки, які формують лексико-семантичне поле кожної з них зокрема. Однак насправді попри чітке співвіднесення кожного ад'єктива із субстантивом помітна тенденція до однотипності виражених семантичних зв'язків між компонентами словосполучення. Бінарна світоглядна опозиція “добро – зло”, що становить основу ментального світу християнина, створює опозицію в семантиці: всі без винятку атрибутиви на рівні парадигматики утворюють великий антонімічний блок за ознаками “добрий – злий”, “грішний – праведний”. Така лінгвістична категорія оцінки має статус мовної універсалії, адже “навіть чи існує мова, якій не властиві уявлення про добре й погане” (Вольф 1985, с. 9).

Для підтвердження сказаного вище подаємо за абеткою ад'єктиви-кваліфікатори при слові *серце*:

- **благочестивый** ‘який дотримується релігійних приписів, благочестивий, побожний’: *Абы мл(с)ть Христова и благословеніе Его Святое на ва(с) зоставало, чого благочестивы(м) ср(д)цємъ Ка(ж)дому благочестивому ві(р)не сприяє(м)* (Київ, 1621 ЛСБ 483, 1 зв.)
- **богобойный** ‘який беззаперечно вірує в Бога, богобоязливий; побожний’: *Въсе время люто и плача достоино, Оужасается сіє зря ср(д)це богобоине* (Острог, 1581 См.В. 7)
- **великий** ‘який має чималу силу вияву, глибину почуттів, переживань; великий’: *Великое на(м) ср(д)це и охоту до тои книжици вчини(л) Пє(т)р Могила* (Київ, 1623 Мог.Кн. 3)
- **вдячный** ‘вдячний, доброзичливий, прихильний’: *ясне бовемъ о(д)важнью sprawy Титулы и Го(д)ности, Презацныхъ Про(д)ковъ <...> о(д) Кройникаровъ Руски(х) и Полскихъ суть світу поданы: значне и досыть широко Ділно(ст) мужство, и печаловитыи оуслуги, въ томъ високомъ оуряді По(д)коморскомъ <...> на вдячныхъ сердцахъ выдрукованыи, аж до тыхъ часовъ трвають* (Київ, 1637 УЄ Кал. 7)
- **встыдливый** ‘який відчуває власну гріховність, богобоязливий’: *кто можетъ оправдити, мовячи: Маю чистое сердце и встыдливое, Кгды око есть не встыдливое, поневажъ око ср(д)ца не встыдливого есть віцателемъ* (Київ, 1646 Мог.Тр. 910)
- **высокий** ‘зарозумілий, горділивий, пихатий’: *тая грѣдост, которая высокое чинит сердце, о котором рече Премудрый, як “ест пред Господом нечист”* (1599 Виш.Кн. 50)
- **вірный (верный)** ‘відданий, вірний, незрадливий, постійний’, ‘щирий’: *Дай милый Боже, абы Твоя Милость здоро(в), щастє(н) бы(л) на многии лета, чого я Твоей Милости верны(м), а правы(м) сердце(м) зычу, яко са(м) собе* (Вільна, 1547 AS IV, 527); *кто едьно з вірны(м) ср(д)це(м) взове до мл(с)рдїа его, и ро(з)множи(т) и ро(з)шири(т) в не(м) віроу* (Львів, 1585

УЄ №5, 179 зв.)

- **двоєдушный** ‘лукавий, підступний’: *Молимо ся о(т) всего ср(д)ца Богу брате, ... тылко не вонтпливою вірою, ... припадімо до него: не двоєдушнымъ ср(д)цемъ, але щирымъ и стальымъ* (Київ, 1637 УЄ Кал. 633)
- **двоистый** ‘лукавий, підступний’: *бо нікто будучи двоистого ср(д)ца, на войні Г(с)дне(и) подъвизатися не може* (серед. XVII ст. Кас. 108)
- **добрый** ‘чуйний, приязний, добрий’: *А то ш(ь)то на доброи зем(ь)ли то тыи соуть которыи добрымъ ср(д)цемъ а прав(ь)дивым(ь) оуслишавши слово и дер(ь)жат его* (1556–1561 ПЄ 247); *и смутитесь будете, а світъ ся будете веселити, але будте доброго сердца* (1603 РИБ VII, 26)
- **жалостный** ‘сповнений жалю, смутку; скорботний, жалісний’; ‘співчутливий’: *На што поглядаючи оком смутнымъ и сердцемъ жалостнымъ, завше о томъ промышлялихмо* (Городок, 1640 ПККДА I, 1, 69)
- **завистный** ‘заздрісний’: *такими и власными тыми словы, люде оумыслу, и ср(д)ца завистного, преложоныхъ церкви въсточное щиплю(т)* (Острог, 1599 Кл.Остр. 223)
- **закаменілый** ‘бездушний, черствий, закам’янілий’: *теперешнии ніктории отщепенцы <...> сунт закаменілого и непокаянного сердца* (Вільна, 1600 ЧИОНЛ IV-3, 76)
- **заятрений** ‘сповнений гніву, люті, ненависті’; ‘сильно роздратований, роз’ятрений’: *што в замыслахъ и заятреныхъ сердцахъ ихъ [подданыхъ] было, до ефекъту свой skutok приведечы, под час тое козачсчизны <...> розъные шкоды выражали* (Луцьк, 1649 АрхЮЗР 3/IV, 176)
- **каменный** ‘затятий у гріхах, бездушний, черствий, кам’яний’: *и нехай всімъ неохотънико(м) // не будетъ тяжко слова Божого послухати, и зъ слуханя овоць якій о(т)нести: а принамній ср(д)це каменное въ жалости за гріхи власными скрушити и смягчити* (Київ, 1625 Коп.Каз. 9–10)
- **кырававый** ‘стражденний, мученицький, болісний’, ‘тяжкий,

спокутливий, гіркий’: *Кривавое сердце* такими жъ слезами плакати ми кажетъ, // снать о(т) того болю ажъ до смерти не оуляжетъ (Острог, 1603 Лям.Остр. 21–22)

- **лукавый** ‘підступний, хитрий, злий’, ‘обманливий’: *Каин, гріха ради, богу не въгодил и лукавым сердцем* к нему приходил (к. XVI ст. Укр.п. 84)
- **людський** ‘який притаманний людині; людський’: *на остатокъ и в самомъ ихъ [святыхъ мужевъ] плачоу и оплакиванью непослушенъствъ и затверділосте сердець людскихъ* (Острог, 1607 Лік. 2 зв.)
- **моцный** ‘стійкий, непохитний, міцний’: *крестъ е(ст) пре(д)водителе(м), <...> хорогвою оздобною, по(д) которою виштыкы слоугы панскіе треба жебы з неприятели своими спанялы(м) оумысло(м) и ср(д)це(м) моцны(м) ся потыкали* (поч. XVII ст. Проп.р. 292)
- **невстыдливый** ‘який не знає, не відчуває сорому; безсоромний, непристойний’: *кто можетъ оправдити, мовячи: Маю чистое сердце и встыдливое, Кгды око есть не встыдливое, поневажъ око ср(д)ца невстыдливого есть віцателемъ* (Київ, 1646 Мог.Тр. 910)
- **невірный** ‘непостійний, зрадливий, невірний’, ‘обманливий, ненадійний’: *ба(ч)те ж братя и(ж) бы коли не было в которо(м) ва(с) се(р)це злое и невірное о(т)ступити о(т) бога живого* (XVI ст. КА 551)
- **негрунтовный** ‘несерйозний, легковажний’: *легкомыслно(ст) лю(д)скую строфоуетъ сліпыми глухими, шалеными бе(з)срѣдечными, то е(ст) нестате(ч)ного, и негроу(н)товного ср(д)ца называючи* (Острог, 1599 Кл.Остр. 207)
- **немиловивый** ‘немилосердний, безжалісний, безсердечний, жорстокий’: *Которое немиловивое сердце безъ жалю, которое окрутне око безъ розлянья обѣфитыхъ слезъ опустити тебе можетъ?!* (Острог, 1598 Ист.фл.син. 473)
- **непокаянный** ‘нерозкаяний’: *теперешнии нікотории отщепенцы <...> сут закаменілого и непокаянного сердца*

(Вільна, 1600 ЧИОНЛ IV-3, 76)

- **нестатечный** ‘нерозважливий, несерйозний, легковажний, непостійний’: *легкомыслно(ст) лю(д)скую строфоуетъ сліпыми гложими, шалеными бє(з)срѣдєчными, то є(ст) нестате(ч)ного, и негроу(н)товного ср(д)ца называючи* (Острог, 1599 Кл.Остр. 207)
- **несытый** ‘ненаситний, жадібний’: *А з го(р)ды(м) оком и несыты(м) се(р)цем <...> ядя(х)* (XVI – I пол. XVII ст. ЦНБ 74 П / 20, 23)
- **нечистый** ‘гріховний’, ‘грішний’: *з уломности нечистого сердца моего, Противу бо(з)кого маєстату твоего, о добротливый Боже мой; Вы(з)наю я злы(и) рабъ тво(и)* (Чернігів, 1646 Перло 20)
- **острый** ‘сильний, міцний’: *не самые ти(л)ко покармы, але тежъ и міра ихъ великая острые ср(д)ца нарушає(т) и тупи(т)* (серед. XVII ст. Кас. 64 зв.)
- **побожный** ‘побожний, святоблिवий, віруючий’: *Яко побожноє и чистое сердце не маєть ся пукати?* (Острог, 1598 Отп.КО 405); *А въ томъ, побожного сердца и умыслу, философского і богословского розуму полный, <...> мовиль* (Острог, 1598 Ист. фл. син. 468)
- **покорный** ‘поступливий, покірний, смиренний’: *Пи(л)не проси(м) господа бога ср(д)це(м) покорны(м) <...> абы на(с) часоу дне соуднаго на правую сторону привеести рачи(л)* (XVI ст. УС № 29519, 22 зв.); *з чистого и покорного ср(д)ца походячая молитва* (Київ, 1634 МІКСВ 312)
- **правдивый** ‘правдивий, законний’: *на доброи зєм(ь)ли то тыи соуть которыи добрымъ ср(д)цемъ а прав(ь)дивым(ь) оуслишавши слово и дер(ь)жат єго* (1556–1561 ПЄ 247)
- **світлий** ‘світлий, чистий, божественний’: *чисты(м) и світлимъ ср(д)це(м)* (Сучава 1514 Cost DB 327)
- **скромный** ‘тихий, покірний, смиренний’: *Григорей Назиянский о Петре (светомъ) мовить тыми словы: // “<...> тотъ (только) каменемъ названъ єсть, и основание церьковное вере*

своей повероное маеть, а другие упослеженье свое скромнымь сердцемъ зносятъ” (Вільна, 1599 Ант. 903–904)

- **скрушоный** ‘упокорений, покірний, смиренный’, ‘скорботний; сповнений жалю за гріхи’: *зичу абысь тую офіру Господу Богу въ ср(д)цу скрушоно(м) <...> на Небо до Горнего Іер(с)лима подносила* (Київ, 1625 Кіз.Н. 6 ненум.)
- **смиренный** ‘покірний, упокорений, смиренный’: *Чи(м) є(ст) важнійшии ваши шоумные органы, на(д) духъ съкроушенный и смиренное ср(д)це* (Острог, Кл.Остр. 219)
- **смутный** ‘сумний, засмучений’, ‘бентежний, тривожний’: *Еднакъ замкнувши жалосною печатью смутное сердце, нарекшы такъ Богу: се азъ и діти, я же ми еси даль Господи* (Слуцьк, 1616 АрхЮЗР 1/VII, 278)
- **смільий** ‘відважний, безстрашний, сміливий’: *Давидъ мі(л) сердце смілоє на лвы и на медвіди* (Вільна, 1600 ЧИОНЛ IV-3, 80)
- **сталый** ‘постійний, незмінний’, ‘вірний’: *А кгда тамъ, гоненія срогкїи настали, Твого сталого сердца, намній не смущали* (Луцьк, 1628 Андр.Лям. 3)
- **упрїимый** ‘ввічливий, привітний’, ‘ласкавий, люб’язний, запобігливий’: *за ты(м) зичачи упрїимого ср(д)ца и баченія ростропного <...>, в ласку и моли(т)ву тм(с) залсацаю* (Кореличі, 1593 ЛСБ 246, 1 зв.)
- **чистый** ‘нічим не заплямований, безгрішний, чистий’, ‘благородний, нелукавий, щиросердий’: *Абы есь ималь любовь выдъ чистого сердца, и надежу добрую* (XVI ст. НС 79); пор.: сучасні українські ідіоми *від чистого сердца, з чистим сердцем, чистим сердцем* ‘широ, з добрим наміром’, *чистий сердцем* ‘сповнений щирості, сердечності; щирий’; *з чистим сердцем* ‘без будь-якої тривоги, переживань’ (Лукаш 2003, с. 402)
- **щирый** ‘благородний, із чистими, щирими намірами; щиросердий’, ‘відвертий, правдивий’: *духовная милость <...> абы походила зъ чистого и з щирого ср(д)ца* (Київ, 1646 Мог.Тр. 932); *Щиримь ср(д)цеьмъ зичити* (серед. XVII ст. Кас. 54).

Лексико-семантичний і структурний аналіз мікроконтекстів засвідчує, з одного боку, різноманітне зовнішнє, формальне оформлення атрибутивних компонентів, з іншого – однотипність їхньої семантики.

Аналізовані ад'єктиви у словосполученнях переважно прості за будовою (*вірний, злий, правий, плохий* та ін.); складні є кращим засобом образної передачі сукупності ознак описуваних фактів: структура – традиційна, а семантика твірних основ (тобто їхня змістова неспіввіднесеність) – оригінальна. Двокомпонентні ад'єктиви виражають ознаки чіткіше, ніж прості, через те можна досягти більшої глибини образу й експресивності зображення. Щодо вибраних складних ад'єктивів *богобойный, боголюбезный, гріхолобивый, мужобойский*, то вони постали на основі об'єктних словосполучень; *благочестивый* – на основі атрибутивного словосполучення.

Аналізовані словосполучення мали численні еквівалентні засоби для вираження тієї ж думки, що свідчить про розвинену, багату мову українських пам'яток XVI–XVIII ст. (за матеріалами Картотеки):

- *побожное сердце = Gdy бы добрими сынами были и мѣли въ очах встыдѣ, а въ сердцу побожность, не чинили бы того*
- *затверділоє сердце = затверділость сердца*
- *закаменілоє сердце = закамянїлость сердца*
- *заятреноє сердце = заятреньє сердца*
- *скрушоное сердце = сердца скрушенїя; скруха сердечная* та ін.

Що ж до семантики, то з-поміж “традиційних” ад'єктивів-атрибутивів виявлено okazіональні означення, які виникли внаслідок поєднання двох змістових площин, і таке поєднання слугує створенню нового змісту та концентрації його в одному слові. Таким авторським новотвором є метафора *высокое сердце*, яку двічі виявлено у творі “Книжка Іоанна мниха Вишенського от святяга Афонския горы”: *тая грѣдост, которая истїкает от **высокого сердца*** (1599 Виш.Кн. 50); *тая грѣдост, которая **высокое** чини(т) **сердце**, о котором рече Премудрый, як “е(ст) пред господом нечист”* (ibid.).

Із функціонуванням ад'єктива-атрибутива *высокий* у пам'ятках української мови XVI–XVIII ст. пов'язане явище енантіосемії (у цьому

випадку – антифразис, коли слово набуває протилежних значень унаслідок зміни емоційно-оцінної конотації), зокрема ад’єктив *высокий* мав і “позитивне” значення ‘шляхетний, гідний, достойний’ (Картотека).

Лексема *серце* має багату сполучуваність з ад’єктивами відповідно до позначуваних ними концептуальних понять християнства. Оскільки християнин постійно перебував перед дилемою вибору – добро чи зло, чеснота чи гріх, – то і його прагнення мали протилежні за змістом вербальні відповідники. Через те аналізовані ад’єктиви-атрибутиви при субстантивах *сердце* (пор. також із субстантивами *душа* і *умысль*) формують два гнізда синонімів:

- 1) синоніми першого об’єднані в лексико-семантичному полі лексем *доброта, побожность, праведность, честность, чистота, щирість, жертвенность* та ін., наприклад: *благочестивый, блаженный, богобойный, боголюбезный, великий, вдячный, встидливый, вірный, добрый, жалостный, кривавый, младенческий, моцный, острый, охотный, побожный, покорный, праведный, правый, правдивый, ревный, святобливый, скромный, скрушоный, смиренный, спанялый, упрыймый, чистый, щирый*;
- 2) синоніми другого гнізда об’єднані в лексико-семантичному полі лексем *безбожность, зло, зверхность, гріхъ, лицемірство, подступность* та ін., наприклад: *възгаржоный, високий, гріхолобивый, грішний, двоєдушный, двоистый, завистный, закаменільый, заражоный, затверділий, заятрений, злий, злосливый, каменный, лукавый, невстыдливый, невірный, нендзный, нечистый, нищий, окрутный, тыранъский*.

У межах двох гнізд синонімів функціують ряди синонімів.

Перше гніздо об’єднує такі ряди ад’єктивів-синонімів за значеннями:

- а) ‘який дотримується релігійних приписів, благочестивий, побожный’: *благочестивый, побожный, святобливый, богобойный*;
- б) ‘безгрішний, чистий, незаплямований’: *младенческий, світлий, чистый*;
- в) ‘покірний, смиренный, поступливий’: *покорный, скрушоный, смиренный, скромный* та ін.

Друге гніздо об'єднує такі ряди ад'єктивів-синонімів за значеннями:

- а) 'гріхолобний, грішний, неправедний': *гріхолобивый, грішний, заражоный, нечистый*;
- б) 'лукавий, підступний': *двоедушный, двоистый, лукавый*;
- в) 'бездушний, черствий': *закаменільный, затвердільный, каменный*;
- г) 'деспотичний, жорстокий': *тыранъский, немилостивый, окрутный*;
- г) 'який не знає, не відчуває сорому; безсоромний, непристойний': *невстыдливый, незбожный, непристойный, спростный* та ін.

Очевидним є те, що ад'єктиви-атрибутиви двох гнізд синонімів загалом і синонімічних рядів зокрема поєднані між собою наскрізними антонімічними зв'язками. Антоніми-атрибутиви переважно різнокореневі: *святобливый – гріхолобивый; праведный – грішний, тыранъский – покорный, сокрушений – каменный* та ін. Однак автори українських текстів XVI–XVIII ст. активно послуговувалися антонімами, утвореними від вихідного ад'єктива за допомогою додавання заперечної частки **не**: *вірный – невірный, щирый – нещирый, чистый – нечистый, вдячный – невдячный* та ін. Оказіонально виявлено омоніми: *жалостный*¹ 'сповнений жалю, смутку; скорботний, жалісний' і *жалостный*² 'оскаржувальний' (Картотека) та пароніми: *грішний* 'який учинив гріх, грішний' і *гріховный* 'який веде до гріха, гріховний', 'який є наслідком гріхів' (Картотека).

Вирази із субстантивним елементом *сердце, душа, умысль* можна розглядати як єдине семантичне ціле: семантична взаємозалежність настільки значна, що такі конструкції, безперечно, стосуються одного поняття, будучи єдино можливим його варіантом позначення. Загалом у досліджуваних пам'ятках усі проаналізовані атрибутиви – образні, і ця образність, яка спричинила звуження семантики прикметниково-дієприкметникових компонентів, виникла під впливом мікро- та макроконтекстів. Ці контексти засвідчують, що ад'єктиви-атрибутиви – один із тих вербальних засобів, за допомогою яких мова протягом тривалого часу зберігає основні "параметри" культурно-ментальних понять, співвідносних зі словами *душа, сердце* та *умысль* у душі християнсько-релігійної традиції.

Література

- Вольф Е. (1985). Функциональная семантика оценки. Москва.
- Гнатюк Л. (2010). Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції. Київ: ВПЦ “Київський університет”.
- Горський В. (1997). Історія української філософії: Курс лекцій. Київ: Наукова думка.
- Гринчишин Д.Г., Чікало М.І. (1994). Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Список використаних джерел. Львів.
- Дидик-Меуш Г. (2018_а). Комбінаторика української мови XVI–XVIII ст. Теорія. Практика. Словник. Львів: Коло. С. 177–184.
- Дидик-Меуш Г. (2018_б). Комбінаторний словник української мови XVI–XVIII ст. // Дидик-Меуш Г. Комбінаторика української мови XVI–XVIII ст. Теорія. Практика. Словник. Львів: Коло. С. 503–687.
- Історія української філософії: Хрестоматія. (2004). Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка.
- Картотека “Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.” // Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім.І. Крип’якевича НАНУ (м. Львів)
- Лукаш М. (2003). Фразеологія перекладів Миколи Лукаша. Упор.: О.Скопненко, Т.Цимбалюк. Київ: Довіра.
- Огородник І., Русин М. (1997). Українська філософія в іменах. Київ: Либідь.
- Семчишин М. (1993). Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу. Київ: АТ “Друга рука”, ПМ “Фенікс”.
- Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. (1994-2018). Відпов. ред.: Д. Гринчишин, М. Чікало. Львів. Вип. 1–17 (видання не завершено).
- Стеценко В. (2010). Християнський кордоцентризм “філософії серця” П. Юркевича // Вісник Львівського університету: Серія філософ. Вип. 13. С. 29–37.

- Толстая С. (2008). Пространство слова. Лексическая семантика в общеславянской перспективе. Москва.
- Чижевський Д. (1991). Нариси з історії філософії на Україні. Нью-Йорк: Накладом ради обор. і доп. України Укр. Конгрес. ком. Америки.
- Wierzbicka A. (1990). *Duša* (~soul), *toska* (~yearning), *sud'ba* (~fate): three key concepts in Russian language and Russian culture // *Metody formalne w opisie języków słowiańskich*. Red. Z. Saloni. Białystok. S. 13–36.